

מעשייה חדשה של לב טולסטוי ויסודותיה הפולקלוריים

מאת דב נוי וגליה פולונסקי

המעשייה "האילן המזמר" המובאת להלן בתרגום עברי (מרוסית) היא סיפור לילדים מפרי עטו של לב ניקולייביץ טולסטוי. הסיפור היה גנוז עד עתה וראה אור במסגרת רשימתה של א. איזדנשור בחוברת אוגוסט 1978 של כתב העת הרוסי **נובי מיר** (עולם חדש), המוקדשת ליום-השנה ה-150 להולדת טולסטוי (9 בספטמבר 1828).

כידוע, חיבר לב טולסטוי בתקופת שהותו ביאסנאיה פוליאנה כ-250 סיפורי-ילדים — מעשיות-עם, סיפורי חיות, משלים, אגדות וכיו"ב, — שנכללו בארבע מקראות שאותן כינה **אזבוקה** (אלפון; רבים: **אזבוקי**). המחבר, מגדולי הסופרים בעולם, שיקע את מיטב כישוריו בכתיבת סיפורים לטף ולילדים. זאת בהתאם לקונצפציה החינוכית-האידיאולוגית שלו שבאה לביטוי בכינון בית-ספרו המפורסם ביאסנאיה פוליאנה, המכוון בעיקר לילדי האיכרים, ובעקרונות ניהולו. אחד מהם היה: היגוד סיפורים, אגב יצירת מגע הדוק בין המורים והתלמידים, ואגב שיחה ערה ולבבית בעקבות ההיגוד. שעות הערב בבית-הספר היו קודש לסיפורים שרובם נכתבו ע"י טולסטוי עצמו; קריאתם והיגודם שימשו בערבוביה וכוונו כאמצעי חינוכי להגברת החוויה והיצירתיות של המורים והתלמידים כאחד.

על יחסו הרציני של טולסטוי כלפי סיפוריו לילדים אפשר לעמוד מן העובדה שהוא עצמו ראה בהם הישג אמנותי רב. ואלה זכריו באחד המכתבים שלו לקרובתו

1. אנו משתמשים במונחים המקובלים בפולקלוריסטיקה העברית, בתחום המחקר של הספרות העממית: סיפורי-עם כוללים את המעשייה שעלילתה מתרחשת באלמן ובאלמקום ואת האגדה שעלילתה מתרחשת במרחב גיאוגרפי ובמישור היסטורי ידועים ומוכרים, ויש בה גיבור מוגדר, בעל-שם, הנועד בחברה. לפתרון הקיצורים וראשי התיבות, השווה ברשימה שבסוף המאמר.
2. 3. Зайтленцуйе, "Сказка". Новый мир 1978 No. 8, стр. 15-19.

וידידתו, אלכסנדרין (מנ ה-12 בינואר 1872), שנכתב לקראת הופעת הספר בדפוס:
"חלומותי נולאי הגאוה על האלפון הזה הם כאלה: לפי ספר ראשון זה לקריאה
ילמדו שני דורות של כל הילדים הרוסיים, מבני הקיסרים עד לבני המוזיקים, והם
ילקטו ממנו את הרשמים הפיוטיים הראשונים. אוכל למות במנוחה אחרי שאסיים
ספר זה".

מן המבוא לסיפור בחוברת החדשה של **נובי מיר** אנו למדים, כי הטקסט שלו
נתגלה ב"מוזיאון טולסטוי" במוסקבה, שאליו הגיע עם כתבי־יד אחרים של הסופר
הדגול, שנשמרו בארכיונו הפרטי של אחד מחוקרי יצירתו של ל. טולסטוי, ק. ס.
שוחור־טרוצקי. העובדה שהמעשייה נמצאה בכתבי־ידו המקורי של לב טולסטוי,
מעידה, לדעת המהדירה־החוקרת, על שימת הלב שטולסטוי היה מקדישה לסיפורי
עם. סגולות סגנונה של המעשייה מוכיחות, לדעתה, את ליטוש המעשייה ע"י
טולסטוי עצמו. אך — מי סיפר את המעשייה? מתי והיכן נרשמה? — נתונים אלה
של דוקומנטציה ו"פאספורטורה" אינם ידועים לנו.

נפנה עתה למעשייה עצמה. לא שיינו בה דבר אגב מלאכת התרגום לעברית, אך
בהערות הערנו על הקשיים הלשוניים שנתעוררו במקומות מסויימים. כן חילקנו
את המעשייה לסעיפים כדי להקל על עצמנו את מלאכה הניתוח וההשוואה עם
המקבילות המובאות בהמשך מאמרנו. במקור שבווברת **נובי מיר** מובאת המעשייה
בהמשך אחד.

האילן המזמר

היה היה איש עשיר ולו בן ובת. עשיר מאד היה האיש, אך את כספו היה מתלק לעניים והוא
עצמו היה מתגורר בבית קטן. היו לו סייח קטן, פרה ורכוש אחר חיוני ביותר למשפחה.
האב מת והבן והבת משוחחים: — מדוע חיים אנו כפושטיידי? והרי כסף הרבה לנו...
הם קנו לעצמם ארבעה סוסים לבנים, בעלי רעמות המגיעות עד לקרקע, סוסים נפלאים, הזקים
ומהירים. בנו לעצמם בית נפלא שתקרתו מזכוכית, ועליה מים ודגים שוחים בהם.
פעם ביקרה אצלם עוברת אורח והם התחילו להראות לה את משקם. היא הסתכלה בכל ואמרה: —
הכל אצלכם טוב ויפה, אך חסר כאן אילן מזמר.
שאלו: — איזה אילן מזמר?

— זהו אילן שענפיו מסועפים והוא שר בקולות שונים את השירים הנפלאים ביותר, בקול נפלא.
האשה עזבה, ומיד הרגישו האח והאחות מין דאגה. לא מצאו עוד חן בעיניהם לא גג הזכוכית,
לא הסוסים הנפלאים ולא מה שהיה להם. כל חפצם היה להשיג את האילן המזמר.
יום אחד נפרד האח מאחותו ויצא לדרך כדי למצוא את האילן המזמר: הדרך לא היתה מוכרת

3. השוה: בזכרונות אלכסנדרה טולסטוי, **טולסטוי: חיי אבי, תל־אביב תש"ו** (תרגום ע. אבירם),
עמ' 180. המקור הרוסי: A. Толстая, Отец: Жизнь дяди Толстого, Нью-Йорк, 1953, стр. 316.

4. K. C. Шохор-Троцкий.

לו, אך הוא המשיך ללכת. בדרכו פגש אשה זקנה אשר שן יחידה בולטת מלסתה, שפתיה יבשות והיא עושה סימן כמבקשת מים לשתיה. הביא לה האח מים והזקנה שאלה אותו: — לאן אתה הולך ?

סיפר לה האח את סיפורו והזקנה נתנה לו פקעת־חוטים קטנה ואמרה לו: — הנה פקעת זו, תן לה להתגלגל מעצמה ולך בעקבותיה. היא תביאך להר ועליך לעלות עליו. בראשית עלייתך תשמע קריאות מאהוריק, איזמים מפחידים, אך אתה, אל תביט אחורנית בשום פנים ואופן, אלא לך קדימה כי אם תפנה את מבטך אחורנית, רב יהיה צערך.

הודה האח לזקנה, נטל את הפקעת, זרק אותה ארצה וכאשר התחילה להתגלגל, צעד בעקבותיה. כך הגיע להר ועליו עמודי־אבן רבים, קטנים וגדולים. הוא התחיל לעלות בהר והנה הוא שומע מאחוריו שאגת אריה, צעקות בני־אדם, קולות קוראים לו. אך הוא אינו מסב את פניו אחורה. פתאום שמע הצעיר כי משהו צוחק לו: — איזה פחדן! אפילו להסב את פניו הוא פוחד! הביט הצעיר אחורנית ובו במקום נהפך לעמוד־אבן.

אחותו חיכתה כל הזמן לאחיה, חיכתה וחיכתה. עבר חודש, חלפו חודשיים, והיא עדיין מחכה. עד שהחליטה לנסוע בעצמה. עלתה על סוס ורכבה, רכבה ורכבה, ולפתע פתאום היא רואה מערה ובה סבא זקן מאוד. שפמו המגודל הסתיר את פיו עד כדי כך, שלא יכול היה לדבר, גם לא לאכול. גבותיו צמחו עד כדי כך, שלא יכול היה לראות דבר. מיד גזזה הצעירה את שפמו ואת גבותיו והגישה לו מים לשתיה.

שאל אותה הוקן: — לאן מועדות פניך ?

סיפרה לו האחות: — את אחי אני מבקשת, את אחי שהלך להפיש את האילן המזמר ומאז לא חזר.

אמר לה הוקן: — הנה, קחי את סליל־החוטים הזה ותטילי אותו לאדמה. הוא יתגלגל מאליו, ואת צעדי בעקבותיו. כך תגיעי להר אשר עליו תראי עמודי־אבן רבים, וכולם בני־אדם שנתאבנו. אחיך הוא אחד מהם. אל תסבי את פניך אחורנית! אם תסתכלי אחורנית, תיהפכי גם את לעמוד אבן וגורלך יהיה כגורל אחיך. על ראש ההר נמצא האילן המזמר. אם תביאי אותו אל עמודי האבן, ייהפכו כולם לבני־אדם.

הודתה האחות לוקן והלכה בעקבות הסליל. כך הגיעה אל ההר. ואכן, למרגלותיו ניצבים עמודי־אבן רבים. הצעירה התקדמה ללא פחד, אם כי שמעה שאגות של אריות, צעקות של בני־אדם, דברי פיתוי ולעג. משהו צעק: — אינו פחדנית! אפילו את פניה אינה מעזה להסב! — אך האחות לא שמעה לב, לא הביטה אחורנית והמשיכה להתקדם.

כך הגיעה לפסגת ההר, ונגד עיניה נתגלה אילן קטן שנתן את קולו בשיר. נטלה הצעירה את האילן בידיה, ובדרך ירידתה איתו נהפכו כל עמודי־האבן לבני־אדם, כי זה היה כוח זמרתו של האילן. בין הקמים לתחייה היה גם אחיה.

אמרה הצעירה: — נדמה לי כי אילן מזמר זה הוא הסיבה לכל צרותינו. עלינו לשברו ולזרוקו.

הכל התנגדו לדעת הצעירה וטענו: — לא כדאי לשיבור דבר בעל ערך רב כזה.

רק בחור אחד הסכים לדבריה, נטל את האילן ושיברו.

התאהבה הצעירה בבחור ונישאה לו. היא עזבה את ביתו העשיר של אחיה והתחילה לחיות

כאביה, בבית קטן, עוזרת לעניים בכל דבר וחיה בשלום עם הכל.

- המעשייה של טולסטוי ניתנת לחלוקה לשבעה קטעים עלילתיים :
1. המצב התחילתי : שלוה אידיאלית של חיים פשוטים, אגב גמילות חסדים לזולת והסתפקות במועט.
 2. "התברגנות" הילדים (האח והאחות) אחרי מות האב : חיי מותרות (במקום ההסתפקות במועט).
 3. ביקור האורחת ודברי קינטורה ופיתויה המעוררים חוסר סיפוק מן היש ורצון להשיג את האילן המזמר (מותרות).
 4. מסעו של האח ועצות הזקנה (הטלת הטאבו). הפרת הטאבו ע"י האח והתאב-נותו בדרך (בהר האילן המזמר).
 5. מסעה של האחות ועצות הזקן בדרכה. קיום העצות ובעקבותיו — הצלחת האחות להשיג את האילן המזמר ולהחיות את האנשים המאובנים.
 6. ויכוח בין האחות לבין אחיה ושאר הקמים לתחייה על גורל האילן המזמר. הוא מוכרע ע"י צעיר התומך באחות ושובר את האילן.
 7. נישואי האחות והצעיר ושיבתם לאורח-חיים פשוט ומועיל (למצב התחילתי).
- ידועה העובדה כי לכל סיפורי-הילדים של טולסטוי יש מוסר השכל והוא ברור גם במעשייה שלנו : אדם חייב להסתפק במועט, לחיות חיים צנועים, טבעיים ופשוטים ולבחול במותרות אשר האילן המזמר, הסוטה מטבעו הצנוע והפשוט, מסמל אותם. אלא שנוסף על הלקח העיקרי הזה עשויים שומעי המעשייה וקוראיה "ללמוד" גם דברים נוספים : היחס הטוב לזקנים (של האח כלפי הזקנה, של האחות כלפי הזקן) נשכר ומשתלם ; אין לקבל דברים מבחוץ (של "האורחת לרגע") שהם לרוב בגדר פיתוי הבא לעורר קנאה ; "בהלה", צער וחוסר סיפוק מן היש והקיים גורמים לאסון ; אין לוותר על עמידת היחיד (האחות) על עקרונותיו גם אם הוא ניצב מול הכלל ; תמיד יימצא מי שיסייע בידי הצודק-האידיאליסט גם אם דעתו היא דעת-מיעוט (הצעיר שלו תינשא האחות ואתו היא תחיה חיים אידיאליים) ; המעשה המכריע (שבירת האילן) עדיף מוויכוח מילולי.
- אך פנינו במאמר זה אינם לניתוחה הדיקטטי של המעשייה, ניתוח העשוי להבליט את התפקיד החינוכי ואת המסר החברתי שלה, כאשר ברור כי משאלותיה הכמוסות זהות עם רעיונותיו הפילוסופיים והחינוכיים של המחבר. פנינו לניתוח ספרותי-היסטורי, וברצוננו לבדוק את מקורות המעשייה ואת זיקת הגומלין בין יצירת-הילדים של טולסטוי ובין מקורות-יניקתו העממיים.
- סיפורי-עם ובכללם המעשייה המאגית וסוגים (ז'אנרים) אחרים של הספרות העממית כגון אגדה, בלינה (שיר אפי-היסטורי) וכיו"ב, היו תמיד בתחום התעניינותו של לב טולסטוי. הדברים אמורים במיוחד בשנים שבהן היה לבו של הסופר נתון לבעיות "החינוך לעם" ולחיבור אלפוניו כדי ללמד באמצעותם את ילדי רוסיה. לפי דרכו שלו עצמו, נטל טולסטוי את סיפוריו ממקורות שונים ושינה אותם במקרים רבים עד כדי כך, שאיבדו כל דמיון למקורם. במכתביו מצויים פרטים רבים על עבודת העריכה שלו ועל יחסו כלפי סיפורי-העם, ביחוד על עיבודיו הלשוניים.

היתה זו עבודה קשה מפני ש"הכרח היה, שהכל יהיה כתוב יפה, בקיצור, בפשטות, והעיקר — בבהירות". דווקא דרישות אלו, אשר לב טולסטוי הציגן בפני עצמו בעיבוד הטקסט ובהתקנתו לשימוש הילדים, מעלות את הסברה כי המעשייה שלפנינו נשארה בלתי־גמורה, ומלאכת סיגנונה לא הושלמה. בלשון המעשייה מורגשות שכבות שונות, ובמקביל ללשון פשוטה ועממית מצויים בה ביטויים מיוחדים השאר בים מאוצר המלים של משכילי החברה הרוסית בשנות ה־60 וה־70 של המאה הקודמת.

עלילת המעשייה היא קצרה אך מורכבת, בדומה לעלילות רבות אחרות בסיפורי העם של טולסטוי, ובדומה למעשייה המאגית הבינלאומית. המוטיבים, כגון גילוי הדרך הנכונה בעזרת פקעת־חוטים המתנגלת מאליה, האילן המזמר, הטלת טאבו והפרתו, פגישות שונות ומפתיעות בדרכם של הגיבורים (פגישות המשפיעות על תהליך התפתחותה של העלילה), התאבנות הגיבור כעונש־קסם והסרת הקסם הזה, — כל המוטיבים האלה מצויים בפולקלור של תקופת־קודמות, הן ברוסיה עצמה והן בספרות המקרא או במיתוס היווני. אם מעניין אותנו המקור העממי של המעשייה שנתגלתה, הרי זה כדי לעמוד על פיו על דרכי העיצוב של טולסטוי היוצר ועל השיטות שבהן נקט כדי להתאים את המקור לצרכי השומעים־הקוראים הצעירים.

אין ספק שלטולסטוי היו ידועים שני נוסחים של המעשייה שלנו, כפי שנתפרסמו בשנת 1860 ע"י א. אפאנאסייב⁵ בחלק ו' של אסופתו הנודעת **מעשיות־עם רוסיות**. ההכיר טולסטוי את המעשיות האלו מאסופתו של **אפאנאסייב** או שמע אותן קודם לכן במסורת שבעל־פה? אי אפשר להשיב תשובה ברורה לשאלה זו. אך יש להניח כי טולסטוי עקב בשימת־לב רבה אחרי מפעלו המונומנטאלי של אפאנאסייב, וכונן על־ידיו לעיסוק בספרות ילדים בכלל ובכתיבת האלפונים (**אזבוקי**) בפרט. מקובל על חוקרי טולסטוי ויצירתו, כי אסופת אפאנאסייב שימשה לו לסופר נקודת מוצא לעבודתו, הן בתחום המחקר של הספרות הרוסית והפולקלור הרוסי והן בתרומתו לספרות־הילדים הכללית.

יתכן כי על בסיס שני הנוסחים הנכללים בספרו של **אפאנאסייב** אפשר להתחקות על עקרונות העיבוד העלילתי ע"י טולסטוי. תחילה נביא את השלד העלילתי ("התמ-

5. השווה בספר־הזכרונות הרוסי של אלכסנדרה בת לב טולסטוי (לעיל, הערה 3), עמ' 316—317, מכתבו של טולסטוי לידידתו אלכסנדרין, שנכתב ב־1 באפריל 1872.

6. על שמונת חלקיה של אסופת **אפאנאסייב** שיצאו לאור בשנים 1855—1863, השווה במבואו של הפולקלוריסט הרוסי ו. פרופ למהדורת מוסקבה 1957 (שלושה כרכים, 579 סיפורים) של סיפורי אפאנאסייב שבסופה סופח אליה (כרך ג', עמ' 454—502) **מפתח הטיפוסים הסיפוריים** של נ. פ. אנדרייב, והוא עיבוד המפתח המקורי של אנדרייב משנת 1929, הבנוי על־פי שיטת הפולקלוריסט הפיני אנטו ארנה משנת 1911. שיטת **ארנה** הורחבה ע"י הפולקלוריסט האמריקאי סטית תומפסון (**ארנה־תומפסון** — א"ת), במהדורות האנגליות של המפתח, הלסינקי 1931, 1955, שבהן נכלל החומר החדש במפתח "הרוסי" של אנדרייב.

צית"י של שני נוסחי אפאנאסייב. לשניהם ניתנה באסופה הרוסית כותרת אחת: "האילן המזמר והציפור המדברת":

א

1. המלך החבי מאזין בסתר למשאלות הנישואין של בנות-סוחר. הצעירה מבטיחה ללדת ילדי פלא — שני בנים ובת — אם תינשא למלך. הוא ממלא את משאלות שלושתן. האחיות הקנאיות מחליפות את הבנים והבת של אחותם-המלכה בגורי כלב וחתול, והמלך מענישה: מגרשה וכולאה. — פתיחה זו המצויה בשני נוסחי אפאנאסייב חסרה אצל טולסטוי.

2. בני המלך ובתו המשולחים ע"י דודותיהן המיילדות על פני המים מגיעים לגן ואחרי שגדלו הם עוברים לגור שלושתם יחדיו. הייהם טובים ומאושרים והם חיים ב"בית גדול", מצויין. — סופו של סעיף זה בנוסחנו (הוא נוסח אפאנאסייב) מקביל לחלקים 1—2 במעשיית טולסטוי.

3. שעה שהאחים עסוקים בצייד, מחוץ לבית, מבקרת זקנה את האחות (מכאן מתורגם המקור) ואומרת לנערה: "טוב אצלכם בבית ויפה; אך אין אצלכם שלושה חפצים". בת המלך שואלת את הזקנה: "מה אין אצלנו? הכל אומרים, כי יש אצלנו הכל!" הזקנה אומרת: "הנה מה שחסר לכם: הציפור המדברת, האילן המזמר ומי-החיים". מגיעים האחים מן הצייד, והאחות רואה אותם ואומרת: "אחים! הכל נמצא אצלנו אך שלושה חפצים חסרים!" האחים שואלים: "מה, אחות, אין אצלנו?" היא אומרת: "אין אצלנו הציפור המדברת, האילן המזמר ומי-החיים". האח הבכור מבקש: "אחות, ברכי אותי ואלך להשיג חפצי-פלא אלה" (עד כאן התרגום המילולי). בצאתו, משאיר האח אצל אחיו ואחותו "סימן חיים" — אולר; אם יטפטף דם ממנו, סימן כי בעליו מת או נהרג. — סעיף זה מקביל (בלי סיומו) לחלק 3 אצל טולסטוי.

4. האח הבכור מגיע ליער, פוגש זקן היושב על עץ ומקבל ממנו (ללא "מעשה טוב" מצדו) סליל המתגלגל מאליו ומורה את הדרך. בעקבות הסליל מגיע האח להר ובדרך העלייה בו, הולך לפתע לאיבוד. — הסעיף מקביל לחלק 4 במעשיית טולסטוי. 4. האולר בבית נוטף דם והאח השני יוצא לדרך. עלילותיו זהות לאלו של האח

7. לביטוי *говоруныя* הנצמד אל הציפור ברוסית יש משמעות דרוגאטיבית של דברנות ופטפטנות, אם כי תפקיד הציפור המגדת היא לגלות את האמת: הנערה שהמלך עומד לשאתה לאשה היא בתו. מבחינה עלילתית, מוסרית וחינוכית כאחת, זהו תפקיד חיובי.

8. אפאנאסייב מס' 288; במהדורה א' — חלק ו', 160 א', מס' 69 א'. הסיפור נרשם באזור טוור, צפונית-מערבית למוסקבה. הנוסח אינו משתקף במפתח אנדרייב. לדעת פרופ בהערתו אל אפאנאסייב כרך ו', עמ' 493, זהו ניסוח המעשייה הנודעת על הצאר סאלטאן. אם כי באירופה נרשמו מקבילות רבות של נוסח זה, אין הוא נפוץ ברוסיה. השווה גם בולטה-פוליבקה ב', עמ' 378.

9. ברוסית המשמעות של *большой* היא גם: עצום, נכבד, חשוב.

הבכור במסעו. גם האח השני הולך לאיבוד בדרך עלייתו בהר האילן המזמר. —
סעיף זה חסר אצל טולסטוי.

5. מסע האחות. היא מגיעה לזקן ביער ובין השניים מתנהל דרשיח ארוך, שבו מנסה הזקן להרתיע את הנערה מהליכה לקראת מוות בטוח. בסוף הוא נותן גם לה את הסליל המתגלגל, ובהגיעה להר היא עולה בו מבלי לשים לב לצעקות הנשמעות סביבה ולאיומים המופנים אליה. בראש ההר היא מוצאת ציפור המראה לנערה את הדרך לאילן המזמר, אשר ציפורים מזמרות בענפיו. הנערה מקצצת את אחד הענפים ומגיעה למי-החיים. ובעזרתם היא מחייה את האחים. — הסעיף מקביל לחלק 5 במעשיית טולסטוי. נוסחנו לקוי ורק מהתנהגות האחות כלפי "הצעקות והאיומים" אנו למדים על הטאבו שהוטל על כל אחד מן האחים והופר על-ידיהם. מה שאין כן האחות שלא הפרה את הטאבו.

עניין ההתאבנות חסר בנוסחנו, כי לא הרי "הליכה לאיבוד" כהרי "התאבנות", אך מסתבר כי תפקיד מי-החיים הוא להחזיר לחיים את האנשים שהתאבנו ולא רק "הלכו לאיבוד".

6. בשובם הביתה שותלים השלושה את האילן; הוא מסתעף בכל הגן וציפורים מזמרות בו בקולות שונים. — הסעיף שונה לחלוטין מחלק 6 אצל טולסטוי.

7. בשעת ציד נפגש המלך עם שני האחים ומזמנם אליו. בביקור גומלין הוא מכיר את אחותם. מתבררת זהותם של הילדים, המלך משחרר את אמם המלכה והכל חיים "שנים רבות ברוב אושר". — סיום נוסחנו שונה מסיום המועשייה של טולסטוי.

ב"ו

1. משאלות הנישואין של שלוש בנות-הסוחר. הצעירה מבטיחה שאם תינשא למלך (מכאן — תרגום מילולי), תלד לו שני בנים — עד למרפק הידיים בזהב, עד לברך הרגל בכסף, בעורפם יאיר הירח ובמצחם השמש היפה, — ובת אחת, אשר אם תצחק, תפולנה מפיה שושנים, ואם תבכה — פנינים (עד כאן התרגום). המלך מקיים את המשאלות. האחיות הקנאיות מחליפות (כמיילדות) את הילדים בשעת הלידה בגור-כלבים, גור-חתולים, חתיכת עץ, ומשלחות את התינוקות בתיבה על-פני המים. המלך מעניש את המלכה וכולאה בעמוד אבן.

2. הילדים גדלים אצל גנרל טוב ומיטיב, "ואחרי שמת, נשארים יתומים".

3. כמו 3 בנוסח א'. ביקור הזקנה ודברי הגירוי והפיתוי שלה. ההבדל היחיד הוא, כי שלושת החפצים החסרים לאחים ולאחותם בגנס הם: מי-החיים, מי-המוות והציפור המדברת.

4. כמו 4 בנוסח א'. הזקן היושב מתחת לאלון, מגודל שער. בדרך עלייתו להר שומע האח צעקה: "תפוס אותו! קצץ אותו!". בהביטו אחורנית הוא מתאבן.

10. אפאנאסייב מס' 289; במהד' א' — חלק ו', 160 ב', מס' 69 ב'. הס' צור נרשם באיזור צ'קאלוב (אורנבורג).

4. כמו ב4 בנוסח א'. בצאתו למסע משאיר האח השני בידי אחותו מזלג כ"סימן חיים".

5. כאשר נוטף המזלג דם, יוצאת האחות לדרך. בהגיעה לזקן היא גוזזת את שערן ומתפעלת מיופיו (מסתבר שזהו "המעשה הטוב" שהאחים לא עשוהו בהסתפקם בשאלתם ובתשובת הזקן עליה). הוא מסביר לנערה האדיבה והמחמיאה לו, כי אין לה להביט אחורנית, והיא משיגה את החפצים, מתיזה ממיה החיים על אחיה המאור בניס ומחיייה אותם. בדומה לכך היא מחיייה קהל מאובן גדול.

6. חזרה למצב התחילתי של חיי שלוה בצוותא. מקבילה קלושה לסיום אצל טולסטוי.

7. הצאר רוצה לשאת לאשה את האחות — נערת הפלא שבצחקה נושרות מפיה שושנים, ובבכותה — פנינים. הוא מבקר בביתם, מגלה בגן את הציפור המדברת וזו מגלה לו כי הנערה אינה אלא בתו ומספרת לו את כל סיפורה. הוא מחזיר לארץ מון את ילדיו ואת אשתו הכלואה בעמוד ומצווה לירות(!) באחיות הקנאיות. הכל זוכים לאריכות ימים ולאושר.

סיווגם הטיפולוגי של שני נוסחי אפאנאסיי ברור למדי: **ארנה-תומפסון** (א"ת) 707 ("שלושת בני הזהב") — טיפוס סיפורי נפוץ ביותר, הנמצא גם באסופת האחים גרים (מס' 96), והמוצוי בכל מרחבי התרבות, שבהם נאספו סיפורי עם, ובכללם — בעדות ישראל.

לפי **ארנה-תומפסון** קיימת בטיפוס הסיפורי חלוקה עלילתית מרובעת. ואכן, ארבעת חלקי הטיפוס מצויים בנוסחי **אפאנאסיי**, מה שאין כן אצל טולסטוי:

1. האזנת המלך למשאלות הנישואין של האחיות¹¹ ולהבטחת הבת הצעירה ללדת תינוקות בעלי סגולות-פלא מיוחדות¹². — אין אצל טולסטוי.
2. האשה המושמצת¹³ ע"י אחיותיה המקנאות והבוגדניות¹⁴, המחליפות את התינוקות בגורים¹⁵, נאשמת, מגורשת או נכלאת¹⁶. תינוקות-הפלא מופקרים¹⁷, אך ניצור לים ע"י טוחן או דייג¹⁸. — אין אצל טולסטוי.

-
11. מוטיבים: N455.4 — מלך מאזין לדברי התפארותה של נערה במעשיה העתידיים, אם תהיה למלכה; N201.6 — משאלת נערה להינשא לבעל נעלה.
 12. מוטיבים: H71.2 — שערות זהב (כסף) כסימן מלכות; H71.3 — מרגליות הנושרות מן השיער כסימן מלכות; H71.7 — תינוק נולד עם שרשרת מסביב לצווארו — כסימן מלכות; H71.1 — כוכב במצח כסימן מלכות.
 13. מוטיבים: K2110.1 — אשה מושמצת; S410 — אשה נרדפת.
 14. מוטיב K2212 — אחות בוגדנית.
 15. מוטיב K2115 — אשה נאשמת כי ילדה גורי בעלי-חיים.
 16. מוטיב S430 — הפקרת אשה מגורשת.
 17. מוטיבים: S301 — הפקרת ילדים; S142 — שילוח ילד על-פני נהר (מים).
 18. מוטיבים: R131.2 — טוחן מציל ילד נטוש; R131.4 — דייג מציל ילד נטוש.

3. סעיף שלישי זה במפתח הטיפוסים הסיפוריים מהווה, לאמיתו של דבר, את עיקר המעשייה של טולסטוי. בניסוחו של **ארנה-תומפסון** (טיפוס 707) הכותרת היא: "הרפתקאות הילדים", והוא כולל ארבעה מהלכים אפשריים:
 - א. הבן הבכור יוצא למסע-חיפוש של אביו.¹⁹ — אין אצל טולסטוי.
 - ב. הרפתקאות הילדים היוצאים למסע-גילוי של חפצי-פלא:²⁰ העוף המדבר, האילן המזמר²¹ ומי החיים²².
 - ג. האח הבכור ובעקבותיו האח השני נכשלים במשימתם ונהפכים לעמודי שישה.
 - ד. בזכות אדיבותה והישמעותה לאשה זקנה²³ מצליחה האחות להציל את אחיה²⁴ ולזכות בחפצי-הפלא.
4. סעיף רביעי זה אצל א"ת ("החזרת הילדים על כנם") חוזר לעלילת שני הסעיפים הראשונים ומשלימה אותם: שימת-לבו של המלך מופנית כלפי הילדים וחפצי-הפלא שלהם²⁵; עוף האמת מגלה לו את תולדותיהם²⁶; הילדים והאשה מוחזרים²⁷, הגיסות נענשות²⁸. — בדומה לשני הסעיפים הראשונים אין גם סעיף רביעי זה במעשייה של טולסטוי.

לדעת **תומפסון-מעשייה עמ' 121** "ברור כי זוהי אחת משמונה או עשר העלילות הידועות ביותר בעולם. בדיקה שטחית של ספרי-יען שבהישגיד מראה 414 נוסחים. יש לשער כי חיפוש מדוקדק יותר עשוי לגלות כמה מאות נוספים". ואכן, דברים אלה שנכתבו בשנת 1946 אושרו ע"י כמה מחקרים מאוחרים יותר. כאשר בא הפול-קלוריסט הגרמני, פרופ' קורט ראנקה, לעדכן (בשנת 1962)²⁹ את מספר הנוסחים

19. מוטיב H1381.2.2.1 — מסע הבן לחיפוש (לגילוי) אביו הבלתי ידוע.
20. מוטיבים: H1320 — מסע אל חפצי פלא או אל בעלי-חיים פלאיים.
21. מוטיבים: H1331.1.1 — מסע אל "עוף האמת" (מוטיב B131); H1331.1.4 — מסע אל "העוף המדבר" (מוטיב B211.3). שני סוגי העוף משמשים בטיפוס בעירבוביה, כי בדרך כלל מגלה העוף המדבר את האמת ושני המוטיבים זהים. השוה גם להלן, הערה 28.
22. מוטיב D1615.1 — אילן מזמר; H1333.1.1 — מסע אל אילן מזמר.
23. מוטיב H1321.5 — מסע אל מים מזמרים; H1321.4 — מסע אל מים מרקדים; H1321.1 — מסע אל מיה-חיים (המחיים מתים).
24. מוטיב D231.2 — היפוך אדם לעמוד שישה.
25. מוטיבים: Q2 — אדיבות נשכרת; N825.3 — אשה זקנה כעוזרת.
26. מוטיב R158 — אחות מצילה את אחיה.
27. מוטיב H151.1 — חפצי-פלא גורמים לשימת-לב ובעקבותיה לזיהוי.
28. מוטיבים: B131.2 — עוף מגלה בוגדות; K1911.3 — בעלי-חיים מגלה את קיומה של אשה (כלה) מוחלפת ("מזוייפת").
29. מוטיב S451 — אשה מגורשת מאוחדת (בסוף העלילה) עם בעלה ועם ילדיה.
30. מוטיב Q261 — בוגדות נענשת.
31. Kurt Ranke, *Schleswig-Holsteinische Volksmärchen* (ATH 670-960), Kiel 1962, p. 55.

הגרמניים הרשומים אצל **בולטה-פובליקה** ב' 381—382, הוא יכול היה להוסיף 19 נוסחים על 14 הרשומים שם ולהעמיד את המספר הכללי של הנוסחים הגרמניים על 33. יש לשער כי גידול כזה של 136% ב-16 שנים אופייני גם למרחבי-תרבות אחרים שבהם נעשתה בשנות ה-50 וה-60 עבודת איסוף ופרסום אינטנסיבית.

במאות הנוסחים של א"ת 707 אין נוסח שבו קיים, כמו אצל טולסטוי, חלק ג' בלבד, ולכן ברור כי טולסטוי עיבד—קיצר את המעשייה והיה משום כך זכאי לקרוא את שמו עליה.

השאלה היא רק, כאמור לעיל, מה היה הנוסח שאותו הכיר טולסטוי ואותו עיבד ושינה — נוסח שבכתב מן האסופות של **אפאנאסייב, חודיאקוב³²**, או **ארלני-ביין³³**, או שמא נוסח שחי במסורת שבעל-פה ושאותו שמע מפי מספרת או מספר. ידוע כי מוטיבים דומים לאלה שבמעשיית טולסטוי נקלטו מן המסורת שבעל-פה ע"י אלכסנדר פושקין ונוצלו על-ידי ב"מעשייה על צאר סאלטאן" שלו, שפורסמה בשנת 1832.³⁴

בנוסחים ה"שלמים" חסרה המוטיבציה של יציאת האחים למסע גילוי שלושת הפצי-הפלא. אם אפשר עוד ליישב בדוחק את הקושי הזה ע"י טענת גירוי הסקרנות של הנערה ע"י האורחת המבקרת וע"י דברי הדרבון והאתגר שבפי האחות הצעירה כלפי אחיה, הרי אין תשובה לשאלה, מדוע בגלל העדר שלושת החפצים האלה דווקא נראה הבית המלא כל טוב כדל וכבלתי מספק, והאחים מוכנים דווקא בגללם לסכן את חייהם.

בנוסח הקדום ביותר של טיפוסו הסיפורי, שהגיע אלינו בכתב משנת 1550, והוא נוסחו של סטראפארולה, הנושא את השם: "הציפור המגדת את האמת"³⁵, קיימת מוטיבציה לדברי הגירוי שהופנו כלפי האחות: לאחיות הבוגדניות, שהחליפו את התינוקות בגורי כלבים, גרמו למאסר המלכה והפקירו את התינוקות בשלחם על-פני המים, מתברר כי תינוקות אלה שגדלו בינתיים והיו לילדים, חיים. הן חוששות כי סוד המוצא והייחוס יתגלה (בעיקר בגלל סגולות הפלא של הילדים) ובגלל חששן זה הן שולחות זקנה-מרשעת לגרות את האחות ולגרום למסע הרפת-קאות אשר סיכוייו להסתיים בהצלחה הם אפסיים. ואכן, אלמלא אדיבות הן של האחות (המורטיב חסר אצל **אפאנאסייב** ואינו מובלט במעשיית טולסטוי) היתה

32. שלושת הכרכים של **מעשיות-עם של רוסיה הגדולה** לאי. א. חודיאקוב יצאו לאור בשנת 1860—1862.

33. אסופת א. א. ארלניין, **מעשיות-עם רוסיות שנאספו ע"י מורים כפריים**, ראתה אור בשנת 1863.

34. יש בידינו רישומי-שדה של שני נוסחים עממיים של מעשייה זו שנעשו ע"י פושקין עצמו: ואכן, המעשייה היתה ידועה באזורים שבהם חי המשורר. השווה בספרו של ה. אי. צ'רנישב על מעשיות ואגדות במקומותיו של פושקין (בתעתיק לאטיני): B. I. Tshernishev, *Skazki i Legendy pushkin skikh mest*, Moscow — Leningrad 1950.

35. G. F. Straparola. *Le piacevoli notti*, ed. G. Rua, 2 vols., Bologna 1899—1907, Night 4, No. 3.

תקוות האחיות-המרשעות להיפטר מהוכחה חיה של פשעיהן מתגשמת. אלא שבנוסח חים מאוחרים יותר, ובכללם נוסחי **אפאנאסיב** והטיפוס הקיבוצי אצל **ארנה-תומפסון**, לא נתברר טיבו של הקשר בין המסגרת העלילתית (נישואי המלך, גירוש האשה והחזרתה) ובין מסעם של ילדי הפלא.

כן לא ברור תפקידם של שלושת הפצי הפלא. הציפור המדברת היא, כאמור לעיל, "עוף אמת" המגלה למלך את זהות ילדיו ואת הכחש שבו סובבו גיסותיו אותו ואת אשתו. בזכות מי-החיים חוזרים האחים המאובנים לחיים, אם כי זהו מוטיב קישוטי ואינו חיוני למסגרת העלילתית (בנוסחים מסויימים נהפכת המלכה המושמצת, המוענשת והמגורשת ע"י המלך, לאבן, ומי-החיים מוחזרים גם אותה לחיים, אך מספר הנוסחים האלה הוא קטן ביותר), אך האילן המזמור לשם מה? שאלה זו עשויה להישאל גם בכל הנוגע לתפקידם של חפצי-הפלא האחרים המופיעים בנוסח חים השונים של טיפוסנו הסיפורי: מים קופצים, מים מרקדים (כך אצל **סטראפא-רולה**)³⁶, המים המחדשים את כוח הנעורים³⁷; (של המלכה המוחזרת?), עץ תפוח או התפוח (פרי) המזמור (**סטראפארולה**)³⁸; העוף הירוק (שם)³⁹, ועוד.

בנוסח בולגרי מעניין (**בולטה-פוליבקה** ב' 385) מגלה האילן (המהפך עצמו לאשה?) את האמת למלך. יש כאן, כנראה, ניסיון של מספר אחרון לייחד תפקיד לאילן. אפשר אמנם לכוון את העלילה כך, שהאילן יגלה את האמת (ולפעמים כאשר הגיבורים מסתפקים בענף כרֶף בלבד ולא באילן כולו, אפשר להניח שגם לענף כוח דיבור), אבל מה פירוש "המזמור" שברובם הגדול של הנוסחים (יש אמנם גם נוסחים של אילן מדבר, אבל אלה מועטים ביותר)? ומה תפקיד הציפור במקרה זה של אילן מגלה סוד? והרי אין צורך בשני מיקסמים כדי לגלות סוד אחד.

אגב עיבוד הסיפור לילדים ואגב הפנייתו לאפיק חברתי-פילוסופי, הצליח טולסטוי לפתור גם את הבעיות הסטרוקטוראליות הנרמזות בסעיפנו הקודם. הסופר שאף למטרה מסויימת: לעשות את טקסט המעשייה לא רק יפה יותר אלא גם ברור יותר, הגיוני יותר וקצר יותר⁴⁰. לכן הוא נמנע מפרטים עלילתיים החורגים מן הקו הראשי או לפחות מכל הרחבת ההתפתחות העלילתית, והשמיט יסודות המעוררים קשיים סטרוקטוראליים-פנימיים. אין מקום בסיפור לגיבור-מעניק ("דונור") שטיב תרומתו ותפקידו אינו ברור.

כן נדחק ע"י טולסטוי הנמצב התחילתי של המעשייה המדגיש את הצדדים האפלים של ה"אני" האנושי: קנאה המגיעה עד כדי כך שנוטלים מן האם-היולדת את היקר

36. מוטיב D12+2.1 — מי קסם.

37. מוטיבים: D1338.1.2 — מי-נעורים (מים המחדשים נעורים); D1850 — חידוש נעורים בדרך מאגית.

38. מוטיבים: D950.10 — אילן-תפוח מאגי; D981.1 — תפוח מאגי; D1338.3.1 — תפוח מחדש

נעורים; F813.1 — תפוח-פלא, H1333.3.1 — מסע לרכישת תפוח-פלא.

39. מוטיבים: D1293.2 — ירוק כצבע מאגי; F162.1.2.4 — אילנות ובהם עופות ירוקים.

40. השווה לעיל, הערה 5.

לה ביותר, ועוד מעלילים עליה עלילות־שווא אבסורדיות של לידת גורים, מבלי שהמלך־הבעל ינסה להבין את אשתו, להאזין לה ולעמוד לצידה. גם שילוח הילדים הקטנים למוות ע"י הפקרתם הוא מוטיב שהילדים־המאוינים לא יזדהו אתו, והדעה אינה סובלת אותו.

כן דוחה טולסטוי בסיפורו את האלמנט ה"מלכותי". גיבוריו הם הדיוטות המש־תדלים לחיות לפי עקרונות הצדק, דמויות "טולסטויאניות" מובהקות.

במעשייתו הקל טולסטוי בערכו של המיספר שלו ש הבלט אצל **אפאנאסייב** בפרט ובסיפור העממי הרוסי בכלל, והכניס למעשייתו רק את שני הגיבורים העיקריים: את האח ואת האחיות; הוא השמיט את האח השני, שאין לו תפקיד מוגדר ומיוחד בסיפור.

טולסטוי שינה גם את מטרת המסע וצמצם את מהות החפצים החסרים לשלישייה והעשויים לזכותה באושר מלא: מכל המערכת העשירה של המיקסמים המצוייה בנוסחי **אפאנאסייב** ובנוסחים אחרים, בכתב ובעל־פה, בחר טולסטוי והשאיר את האילן המזמר בלבד. ייתכן שהרגיש כי זהו החפץ המקופח, מבחינת תפקידו, בין שלושת החפצים. והרי זו דרכו של טולסטוי להעדיף את החלשים ואת הנדכאים, ולא דווקא כאשר המדובר הוא בבני־אדם.

טולסטוי העניק דווקא לאילן המזמר את תפקיד מ־החיים. אחרי הגבלת העלילה בהשוואה לעלילת הנוסחים העממיים ואחרי שנבחר ממנה רק חלק מסויים, נהיו כמה מן הגיבורים מיותרים: המלך, המלכה, הנשים המקנאות וכיו"ב, — כל אלה נשארו מעבר לגבולותיה של המעשייה אליבא דטולסטוי.

אמנם במעשיית טולסטוי ובשני הנוסחים אצל **אפאנאסייב** קיימים מוטיבים משותפים: הזקן הנותן הוראות לגיבורים (נוסח א' של **אפאנאסייב**), גזיזת השיער המגודל של הזקן כגורם לתודה (שם, נוסח ב'), פקעת החוטים שהגיבור מקבלה והיא מובילה אותו בדרכו, היפוך הגיבורים לאבנים כעונש על הפרת הטאבו ועוד. אך אלה מוטיבים עלילתיים מרכזיים, שעם נטילתן מן העלילה ניטלת נשמתה; הם נשארו בלי שינוי. מה שאין כן המוטיבים השוליים, שנתבטלו או נשתנו שינוי ניכר. כדי לקצר ככל האפשר וכדי לא להרבות במוטיבים מאגיים, לא הכניס טולסטוי לנוסח מעשייתו מוטיבים שאותם ראה כשוליים כלפי מוקד העלילה, כגון האולר שממנו נוטף דם כ"סימן חיים", או המזלג הקטן שממלא אותו תפקיד עצמו. השמט־תם אינה גורמת לשינוי בגוף העלילה.

מן הנוסח העממי של סיפורנו נטל טולסטוי גם את הזקנה המבקרת בביתם של האח והאחות והמזכירה את החפצים החסרים לשם השגת אושר מלא; נשארו גם הצעקות המפחידות את הגיבורים ועוצרות אותם בדרכם למטרתם. גם הסיום של שני הנוסחים של **אפאנאסייב** — הכרת המלך בילדיו — נשאר במקומו.

קשה להציע סיבה שבגללה לא כלל טולסטוי את המעשייה הזאת באסופת סיפורי העם שלו שנכנסו לקבצי־**אזבוקי** שלו. יזולי ניתן, בהירות רבה, לשער כי המעשייה הזאת היא פרי יצירתו בתקופה מאוחרת יותר, בשנות־חיי האחרונות כאשר היה

מתכוון לעזוב את ביתו העשיר והמסודר, כדי לחיות, כפי שמסתיימת המעשייה שלו, "בשלוש עם הכל".

המשך המאמר בחוברת א' (כ"א) תש"ב.

רשימת הקיצורים וראשי התיבות

הקיצור מורכב בדרך כלל משתי המלים הקשורות במקף. המלה הראשונה מציינת את שם המחבר (הרושם, העורך), השנייה רומזת לתוכן, ובמקרה של אסופת-סיפורים חד-עדיתית — לעדת (למקום) המוצא של סיפורי האסופה. שנוות הספרים הרוסיים מובאים בתעתיק לאטיני.

אביצוק—אילן — יעקב אביצוק, **האילן שספג דמעות: ל"ו סיפורי-עם**, חיפה 1965. — מפי 12 מספרים המייצגים 5 עדות.

אנדרייב — N. P. Andreyev, *Ukazatel skazotshnykh syuzhetov po sisteme Aarne*, Leningrad — 1929.

אסע"י — ארכיון הסיפור העממי בישראל. בסוף 1978 שמורים בו 12,000 טקס-טים של סיפורי-עם שנרשמו מאז 1955 מפי מספרים יוצאי עדות שונות בישראל. כתבי-היד שמורים במוסיאון לאנתנולוגיה ולפולקלור של עיריית חיפה ובמרכז לחקר הפולקלור של האוניברסיטה העברית בירושלים.

אפאנאסייב — A. N. Afanasyev, *Narodnye ruskiye skazki* 3 vols., Moscow 1957. — **ארנה—תומפסון** (טיפוס סיפורי) — Antti Aarne, *The Types of the Folktale, a Classification and Bibliography*, tr. and enl. by Stith Thompson. 2nd revision, Helsinki 1961.

א"ת — ראה: **ארנה—תומפסון**.

בולטה—פוליבקה — Johannes Bolte and Georg Polivka, *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*, 5 vols., Leipzig 1913-1932.

חח"ס — חודש חודש וסיפורו — ילקוט שנת, היוצא לאור מאז 1962.

טיפוס סיפורי — ר': **ארנה—תומפסון**.

כגן—מי חיים — צפורה כגן, "מי חיים וטל חיים", מחניים צ"ט (ניסן תשכ"ה), עמ' 146—153. מוטיב סיפורי — ראה: **תומפסון—מוטיבים**.

נוי—טוניסיה — דב נוי, **שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי טוניסיה**, ירושלים 1966.

נוי—לוב — דב נוי, **שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי לוב**, ירושלים 1967.

נוי—מארוקו — דב נוי, **שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו**, ירושלים 1964. — מהדורה ב', מתוקנת: 1966

נוי—עיראק — דב נוי, **הנערה היפהפיה ושלושת בני המלך: 120 סיפורי-עם מפי יהודי עיראק**, תל-אביב 1965.

סטראפארולה — ראה לעיל, הערה 35.

קורט—אפגאניסטן — זבולון קורט, בת המלך שהפכה לזר פרחים, תל-אביב

1974. — קייט סיפורים מפי יהודי הראת, אפגאניסטן.

Stith Thompson, *Motif-Index of Folk Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*, 6 vols., Helsinki 1932-1936; 2nd rev. and enl. ed., Copenhagen-Bloomington, Indiana 1955-1958.

Stith Thompson, *The Folktale*, New York 1946. — תומפסון—מעשייה

ד' נוי וג' פולונסקי